

*Г.К.Рысбаева,
Казақ мамлекеттик кыздар
педагогикалык университети
Г.Э. Садыралиева,
К.Карасаев атындагы БГУ*

«КУЛЬТ» КОНЦЕПТИСИНИН ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫК СЫПАТЫ ЖАНА КАЗАК ТИЛИНДЕГИ КУЛЬТ КОНЦЕПТИСИНИН ТИЛДИК РЕПРЕЗЕНТАНТТАРЫ

Азыркы мезгилде өлкөбүздүн көз карандысыздыгын бекемдөө Казакстанды цивилизациялуу өлкөлөрдүн катарына киргизүү үчүн улуттук, руханий-адамгерчилик жана материалдык баалуулуктардын негизин изилдөө, аларды келечекте стратегиялык өлкөнүн үктүрүү программаларында пайдалануу маселелери өзгөчө мааниге ээ болуп отурат.

Өлкөбүз көз карандысыздыкты алуу менен казак тилинин мамлекеттик мартабага ээ болушу кылымдар бою калыптанып, урпактан-урпакка руханий мурас болуп келе жаткан жалпы элдик дүйнө таанымдык илимдер системасынын тилдик репрезентанттарына этнолингвистикалык изилдөөлөр жүргүзүүгө лингвокогнитивдик, лингвотаанымдык, этнолингвистикалык, ж.б. изилдөөлөр аясын кеңейтүүгө мүмкүнчүлүк жасады. Ушуга байланыштуу академик А.Т.Кайдардын жетекчилиги менен «Казакстандын келечеги жана казак этносунун өзүнө тиешелүү касиеттерин (феномени) таанып билүү, өнүктүрүү» аттуу илимий жобонун негизинде «Казактардын эне тилинин дүйнөсүндө» деп аталган илимий изилдөө ишинин бири көпчүлүккө белгилүү.

Ар кандай этностор жана алардын дүйнөгө көз карашынын, салт-санаасынын, дүйнө таанымдын көрсөткүчү болуп саналган баалуулуктар дүйнөсүнө байланыштуу тилдик бирдиктерди топтолуп, сакталган түшүнүктөр когнитивдик, концептуалдык, семантикалык, түзүлүштүк, этнолингвистикалык, тематикалык

жана семиотикалык жактан изилдөө зарыл болгон көп аспектилүү маселе. Тааным бирдиктери тил мен ойлоо, ойлоо менен таанымдын, аң-сезимдин бейнелик, эмоционалдык-экспрессивдик өзгөчөлүктөрүнөн турган, конкреттүү жана абстракттуу түшүнүктү көрсөткөн, тилдик кубулуштардын ичиндеги агалымдык жана семиотикалык моделдери калыптанган тилдик бирдиктер аркылуу көрүнүш табат. Элдин жаратылыш кубулуштарын баалоочу *культтук түшүнүктөр, культулук фразеологизмдер* маанилик түзүлүшүндөгү, семантикалык формасындагы коддолгон ар түрдүү маалыматтарды аныктоо тил илиминин өзөктүү маселелеринин бири болуп саналат.

Тил илиминде культулук ишенимдерге байланыштуу фразеологизмдердин изилдениш тарыхы мурдаган башталганыменен, алардын калыптануу негиздери, таанымдык табияты лингвистикалык жактан ачылган эмес. Иште системалуу түрдө «Культ» лексемасы алгачкы жолу концепт жагынан каралып жатат. Жалпы түркологиялык деңгээлде «Культ» концептиси али күнгө чейин толук талдоого, салыштырмалуу түрдө жеткиликтүү изилденген эмес. «Культ» түшүнүгүнүн тарыхы -этнографиялык, диний, мифологиялык, философиялык жактан гана каралган. Бул түшүнүк когнитивдик лингвистикага, тил маданиятына, социолнгвистикага, мифологияга, этнографияга да тикелей байланышы бар, диапозону кең этнолингвистикалык маселенин бири болгондуктан, муну казак, кыргыз,

өзбек, татар, тува, хакас, алтай, шор, якут (саха) ж.б. чоң жана кичине түрк тилдеринин материалдары негизинде кароо анын архитиптик элементтерин, түрк маданиятына орток тааным элементтерин аныктоого мүмкүндүк берет. Бирок түрк тилдүү элдердин тилинин материалдарынын негизинде бардык түрк культ концептисинин түзүлүшүн бир гана изилдөө ишинде толук камтып, ар тараптуу кароого мүмкүн эмес, ошондуктан казак тилине гана тийиштүү этнолингвистикалык параллелдерди иликтөөнүн кеңири илимий-таанымдык көрүнүштөрүн өзгөчө көңүл бөлүндү.

«Культ» концептиси элдин руханий-маданий концептилер системасында өзгөчө орду бар концептилеринин бири. Руханий маданият адамдардын курчаган дүйнөгө көз карашы, диний таанымы, ишеними, кулк-мүнөзү, жөндө мдүүлүгү, ж.б. түшүнүктөр аркылуу таанылат. Культ өзүнүн абстракциялык сыпаттамасы боюнча өтө татаал. Мисалы, диндин чыгышын, таралышын жана түрлөрүн мифологиялык, тарыхый, этнографиялык жактан изилдөөчүлөрдүн бири – Совет мезгилиндеги атактуу окумуштуу С.А.Токаревдин «Ранние формы религии» деген илимий эмгеги [1] дүйнө жүзүндөгү элдердин маданиятындагы алгачкы коомдук диний ишенимдердин чыгуу маселеси жана культуун түрлөрүнө арналган. Анда окумуштуу алгачкы ишенимдер тотемизмди, шаманизмди, нагуализмди, магизмди, анимизмди, бакшылык жана маркумду жерге берүү культуун, алгачкы коомдук культ, кесиптик культ, агрардык культ, үй бүлө культуун, курмандык чалуу культуун, тоо культуун, ж.б. диний, этнографиялык жактан караган.

Байыркы культ концептисинин бардыгы диний ишенимдердин негизинде калыптанган, ошондуктан аларды теология, мифология, этнографиялык жактан караган илимий эмгектер басымдуу. Мисалы, С.Н.Акатаев «Культ предков у казахов и его этногенетические и историко-культурные истоки» деген кандидаттык диссертациясында арбактар культуна, күн культуна, жер-эне культуна токтолгон [2], Хорезм өзбектеринин динин изилдөөчү Г.П.Снесарев «О причинах сохранения религиозно-бытовых прежитков у узбеков Хорезма» деген изилдөө эмгегинде [3] ислам дини, шаманизм, анимизм, магизм жана арбактар культу, табигат культу, касиеттерин культуун философиялык жактан караган.

Изилдөөнүн темасына тикелей байланыштуу баалуу материалдар «Мифы, культы, обряды, народов зарубежной Азии», «Символика культов и ритуалов народов зарубежной Азии» [4] деп аталган жыйнактардан алынды. Ал эми байыркы диний ишеним, үрп-адат, мифологиялык ишенимдер жөнүндө казак элинде Э.Т.Төлеубаевдин «Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX начале XX в.)» [5], кыргыз элинде Т.Д.Баялиеванын «Доисламские верования и их пережитки у киргизов» [6], өзбек элинде Г.П.Снесаревдин «Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма» [7], алтай элдеринде А.М.Сагалаевдин «Мифология и верования алтайцев. Центральное-азиатские влияния» [8] деген эмгектеринде баалуу маалыматтар берилет.

Түрк тилдүү элдердин маданиятынан, башкача айтканда, ишенимдеринен, мифологиялык дүйнө таанымдарынан, салт-санаалары жана үрп-адаттарынан, турмуш-тиричилигинен орун алганар түрдүү культуку түшүнүктөр жана культ түрлөрүнүн, культуку фразеологиялардын изилденишин карасак, бул да окумуштуулардын назарынан сырткары калбаган маселе. Аларды Г.Н.Потанин, В.В.Радлов, Ш.Уалиханов, А.Маргулан, А.Диваев, М.Аджи, А.Коңыратбаев,

А.Аманжолов, К.Жубанов, Р.Сыздык, К.Байпаков, Т.Жанузаков, Х.Аргынбаев, С.А.Каскабасов, А.Махмутов, Б.Сагындыкулы, С.Н.Акатаев, О.Сүлейменов, А.К.Ахметов, С.Кондыбай, А.Б.Салкынбай, К.Аронов, К.Габитхан уулу, Г.Рысбаева, ж.б. окумуштуулардын эмгектеринен да кездештирүүгө болот.

Бүткүл дүйнө элдеринин, анын ичинде түрк тилдүү башка элдердин ишенимдери менен байланышкан культуку түшүнүктөр, культ түрлөрү мифтер жана аңыздар тууралуу конкреттүү маалыматтар бардык дүйнө элинин мифологиялык сөздүгүндө [Мифологический словарь, 1990] берилген.

Түрк тилдүү элдердин каада-салты, маданий турмушу ортокболгон. Түрк тилдүү элдердин толук тизмеси кыркака жетет. Алардын ичинде алты көз карандысыз мамлекет бар: Түркия, Казакстан, Өзбекстан, Азербайжан, Түркмөнстан, Кыргызстан республикалары. Түрк элдеринин этнографиясы жапа тилиндери азыркы күнгө чейин толук изилденип бүтө элек.

Түрк элдеринин каада-салтында өзгөчө орунда турган табу жана эвфемизмдердин этнолингвистикалык системасы жана алардын этномаданий негиздери тууралуу окумуштуу А.К.Ахметов «Түрк тилдериндеги табу жана эвфемизмдер» [9] деген тарыхый-салыштырма этнолингвистикалык эмгек жазган. Бул салыштырма лингвистика, когнитивдик лингвистика, социоллингвистика, тил маданиятына, этнографияга тикелей байланышы бар, кеңири, өтө баалуу этнолингвистикалык изилдөө иши болуп саналат. К.Габитхан уулунун «Ишенимге байланыштуу казак тилиндеги туруктуу айкаштар» деген диссертациялык ишинде элдик ишенимдер жана ырымдарга байланыштуу казак тилиндеги туруктуу айкаштар этнолингвистикалык жактан талдоого алынды [10].

Түрк элдеринин мекени, этногенези, турмуш-тиричилиги, чарбачылыгы жана кесиби, каада-салты, маданияты жана өнөрү, адабияты жана музыкасы, тили, дили окшош болгону менен аларды түркологияда үч чоң топко ажыратышат. Биз талдоого алган кыпчак тобундагы – казак, карлук тобундагы – өзбек, кыргыз-кыпчак тобундагы – кыргыз элдеринин тилдеринин ортосундагы орток түрктүк окшоштуктары жана ар бир топтун өзүнө тиешелүү айырмачылыктары бар экендиги белгилүү жана алардын болушу да мыйзам ченемдүү көрүнүш. Өзгөчө ТМД элдери сыяктуу, Казакстан, Кыргызстан, Өзбекстан да эгемендүүлүккө жетип, көз карандысыздык алып, өздөрүнүн тарыхын жаңыдан жазып, түрк тилдерине өзгөчө маани берүүгө киришти. Азыр бул үч эл бекем, күчтүү союз түзүп отурат. Теги бир казак, кыргыз, өзбек элдеринин достук тамыры тереңдеп жатат. Маданияты жана салты, тили менен дини бир, жери мен суусу да бир болгон, мын жылдыктан бери келе жаткан орток тарыхы бар *Казак, кыргыз – бир тууган. Жүзүмүз окшош, жүрөгүбүз бир, тилибиз окшош, тилегибиз бир* деген сөздү боордош эки эл кайталоодон танбай келет. Анткени кыргыз менен казак – эгиздин сыңарындай, ырым-жырымы бир, дүйнө таанымы, менталитети окшош, тагдыры менен тарыхы орток, байыртадан сырдаш, мундаш эл. Казактар *Өзбек өз агам* десе, өзбектер казакты *«канатым, камкор боорум»* дейт. *Козак иолдашың болса, иолдан адашмәйсан* – деп өзбек агайындар казак туугандарын жогору баалаган.

Культук лексиканы изилдөө – динди изилдөө эмес, ал тил аркылуу элдин байыркы руханий байлыгын, руханий-маданий өмүрүн, дүйнө таанымдык болумун, ишенимин, үрп-адат, каада-салттарын ар тараптан кароо, тереңдеп изилдөө болуп саналат. Культуку

атоолор – бардык элдин тилинен орун алган диапозону кең этнолексикалык катмарды түзөт.

«Культ» концептисинин ар тараптуу кырларын көптөгөн лексикографиялык булактар сүрөттөөгө аракет жасалат. Лексикографиялык маалыматтар культ концептисинин тилдик репрезентанттарынын түрлөрүнүн семантикасын, алардын бейнелик маанилерин ачууга жана ар бир лексеманын убакыт агымындагы маанилик өзгөрүшүн аныктоого жол ачат.

Кыргыз тилиндеги сөздүктө берилген маанилерди топтосок, кыргыз тилинде аталган лексеманын мындай маанилери бар. **Культ:** 1. *Табынуу, сыйынуу. Байыркы элдерин күнгө табынышы;* 2. *рел. Диний ырым-жырымдардын жыйнагы. Бймам, поп, ж.б.* [PKC, 315 б.].

Казак тилиндеги атеисттик сөздүктө: Жаратылыштан тышкаркы күчкө байланыштуу диний аракеттер жыйынтыгы деп аталган. Анда диний табынуунун эки түрү айтылат: 1) *магиялык*, 2) *мейримденушүлүк*. Культ латындын «cultus» – «күтүү», «сыйлоо», «урматтоо» деген сөзүнөн алынган [АС, 144 б.].

Маданий-философиялык энциклопедиялык сөздүктө: Культ – багуу, урматтоо. Культ – өзгөчө сырдуу күчкө ишенүү багытында жасалган кыймыл, үрп-адат, салт-жөрөлгөлөрдүн жыйынтыгы. Культ – түрдүү сыйынуучу заттары бар храм, табынган үйлөр. Көп жагдайда көркөм чыгармачылыктын классикалык үлгүсү да культтук кызмат аткарат. Культтун негизги түрлөрү – магия (курчаган чөйрөгө бир сырдуу күчтүн таасир этиши, арбоосу); тилек тилеп жалбаруу, шарапат күтүү (Кудайга, рухка, Аллага, Арбакка жалбарынуу); касиеттүүлөр культу [МФЭС, 139 б.].

Мифологиялык сөздүктө: «Культ» лексемасы латындын «cultus» – «сыйынуу, табынуу, жалбарынуу, басуу, урматтоо» маанисинде колдонулган сөзүнө байланыштуу калыптанган. Культтун тарыхый түрлөрү: тотемдик культ, шамандык культ, жерлеу культу, алгачкы коомдук культ, кесиптик культ, агрардык культ, үй бүлө культу, курмандык чалуу культу ж.б. Кээде культ объектиге байланыштуу бөлүнөт: күн культу, ай культу, асман культу, суу культу, от культу, тоо культу, арбактар культу, тирүү жандыктар культу жана ж.б.» [МС, 555 б.].

Казак жана кыргыз тилдеринин лексикографиялык маалыматтарын дакамиылган маанилердин окшоштуктары менен бирге бир катар айырмачылыктары да байкалат. Эки тилдеги лексемалардын маанилеринин сан жагынан айырмачылыгынын өзү эки элдин түшүнүктүк, дүйнө таанымдык өзгөчөлүктөрүн түшүндүрөт.

«Культ» түшүнүгү казак жана кыргыз этникалык маданияттары үчүн универсалдуу категория болуп саналып, маанилик жана башка компоненттеринде көрүнгөн өзүнүн улуттук өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат.

Лексикографиялык булактарда камтылган маанилеринен байкаганыбыздай, аталган түшүнүк казак жана кыргыз элдери үчүн жогору даражалуу абстракциясы бар түшүнүктөргө кирет. Жогорудагы маалыматтар боюнча *культ* лексемасынын камтылган маанилеринен абстрактуу, материалдык эмес, бир затты урматтоого, ыйык заттарга табынууга, жаратуучу күчтөргө сыйынууга, жалбарууга, диний ишенимдерге, байланыштуулук ж.б. маалыматтык, бөлүктөрүн баамдоого болот. Ошондуктан түрк тилдериндеги (казак, кыргыз, өзбек) аталган сөздүктөрдөн алынган культ лексемасы түшүндүрмөлөрүнүн бардыгы бул тилдердеги аталган концептинин түшүнүктүк талаасын, катарын түзгөн өзгөчөлүктөрүн байкоого болот.

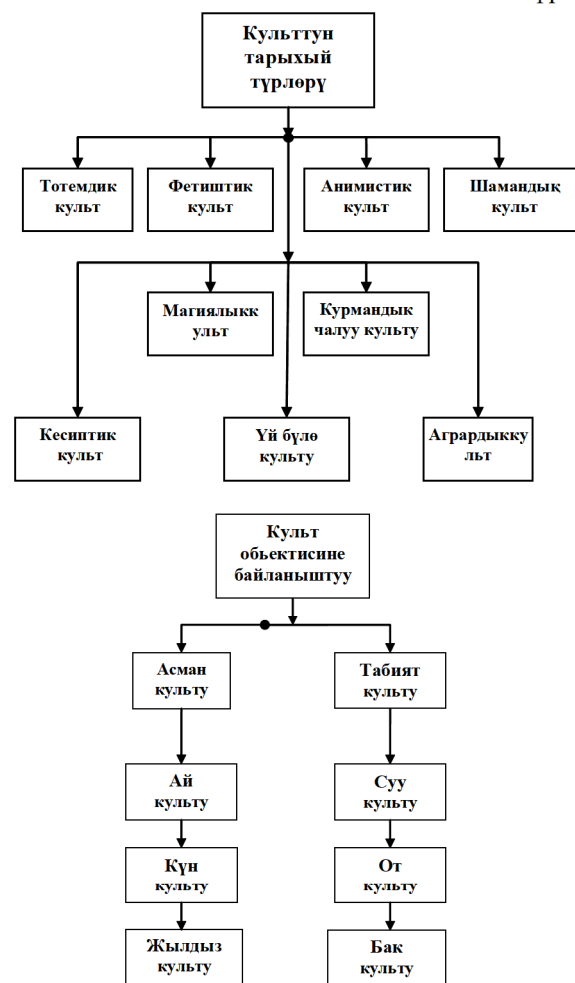
Сөздүктөрдө берилген маанилерди топтосок, аталган лексеманың мындай таанымдык маанилерин

көрсөтүүгө болот. «Культ» лексемасы «сыйынуу», «жалбаруу», «табынуу», «урматтуу» сыяктуу этиштердин тээргегинде топтолгон кең ири түшүнүк, культ салттык диндердин, диний ишенимдердин үрп-адаттык жагы, тагыраак айтканда, культ – диндин үрп-адаттык жагы (курмандык чалуу, түлөө берүү, намаз окуу, орозо кармоо, курман айт өткөзүү); ушул үрп-адаттарды өткөрүү учурунда колдонулган буюмдардын (Куран, жайнамаз, таш бих, садака, диний адамдардын киймдери, ж.б.) айланасындагы түшүнүктөр.

Изилдөөнүн натыйжасы боюнча «Культ» түшүнүгүнүн тилдик ички түзүлүшүндө **Сыйынуу > Жалбаруу > Баш ийүү > Табынуу > Урматтоо** лексемалары бар. «Культ» концептисинин системасындагы «сыйынуу», «жалбаруу», «табынуу», «урматтоо» сөздөрүнүн тилдик – таанымдык модели өзгөчө мааниге ээ. Культ: 1) сыйынуу (Кудай, Алла, Тенир, Хак, Раббы, Жаббар, Жараткан, Жаратуучу ээ, Жасаган, эгем); анимистик түшүнүктөр (арбактар культу, маркумду жерге берүү культу, ж.б.); 2) жалбаруу (арбоо, мазактоо); 3) табынуу, тотемдик, магиялык (сөз магиясы, ыйык сандар, бата, алкыш, каргыш сөздөр; бирөөгө табынуу, же бирөөнү кадырлоо, же Кудайларга табынуу, көсөмгө табынуу); 4) урматтоо, фетиштик (олуялуу, ыйык жерлер, ж.б.) диний ишенимдерге негиз болот.

«Культ» түшүнүгүнүн мазмунун, өнүгүшүн, түрлөрүн аныктаган фреймдер системасын мындайча көрсөтүүгө болот:

1-фрейм

Изилдөөнүн жүрүшүндө «Культ» концептиси мындай концепт-фреймдер системасына бөлүнөт: жаратуучунун кудурети менен сүйлөшүү; жаратуучу күчтөрдөн жардам суроо; табияттын сыйкырдуу күчтөрүнө жалынуу; жан-жаныбарларды пир тутуу; арбактарды урматтоо; ыйык жерлерге барып зыярат кылуу; тагдырдын жазмышы, буйругу; Кудай алдында айыптуу, күнөкөр болбоо; башка түшкөн кыйындыкка көнүү; ыраазычылык билдирүү (алкыш, бата, тилек); нааразылык билдирүү (каргыш, урушуу, зекүү); тобо келтирүү; кечирим суроо, өтүнүү; табалоо (душмандарын); чочуу (жакасын кармап); бар дүйнөнү жасоочу улуу күч, кудурет ээси деп сыйлоо.

«Культ» концептисин түзгөн фреймдер системасын төмөндөгү таблица аркылуу көрсөтүүгө болот:

1-таблица

«Культ» концептиси	жаратуучунун кудурети менен сүйлөшүү
	жаратуучу күчтөрдөн жардам суроо
	жаратуучу күчтөргө жалынуу
	табияттын сыйкырдуу күчтөрүнө жалбаруу
	жан-жаны барларды пир тутуу
	арбактарды урматтоо
	ыйык жерлерге зыярат кылуу
	тагдырдын жазмышы, буйругу
	кудай алдында айыптуу, күнөкөр болбоо
	башка түшкөн кыйындыкка көнүү
	ыраазычылык билдирүү (алкыш, бата, тилек)
	нааразылык билдирүү (каргыш, урушуу, зекүү)
	тобо келтирүү
	кечирим суроо, өтүнүү
	табалоо (душмандарын)
чочуу (жакасын кармап)	
бар дүйнөнү жасоочу улуу күч, кудурет ээси деп сыйлоо	

Культтук лексемаларда сан кылымдар бою эл тажрыйбасы аркылуу топтолгон билим бардык элдердин дүйнө таанымында алган орду өзгөчө.

Адабияттар

1. Токарев С.А. Ранние формы религии. -М.: Политиздат, 1990. -622 с.; Ранние формы религии. -М., 1964.- 283 с.
2. Акатаев С.Н. Культ предков у казхов и его этногенетические и историко-культурные истоки. Дисс. ...канд. философ. - Алматы, 1973. 191 с.
3. Снесарев Г.П. О причинах сохранения религиозно-бытовых прежитков у узбеков Хорезма. // «Советская этнография». 1957. №2. С.82.
4. Мифы, культы, обряды, народов зарубежной Азии. -М.: Наука, 1986; Символика культов и ритуалов народов зарубежной Азии. -М.: Наука, 1980.
5. Толубаев А.Т.Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX-нач. - XXв.).- Алма-Ата: Наука, 1991.- 214 с.
6. Баялиева Т.Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. - Ф., Илим. 1972. -170 с.
7. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. -М.: Наука, 1969. - 336 с.
8. Сагалаев А.М. Мифология и верования алтайцев. Центрально-Азиатские влияния. -Новосибирск: Наука, 1984. - 120 с.
9. Ахметов Ө.К. Түркі тилдеріндегі табу мен эвфемизмдер (салыстырмалы этнолингвистикалык зерделеу) - Алматы: Ғылым, 1995. - 176 б.
10. Ғабитханұлы Қ. Наным-сенімге байланысты казак тилиндегі тұрақты тіркестер: фил. ғыл. канд. дис: 10.02.02. - Алматы, 1995. - 182 б.
11. РКС - Русско-киргизский словарь. /Под редак. К.К.Юдахин. М: Советская энциклопедия, 1957. -990 с.
12. АС - Атеистің қалта сөздігі. /Орысшадан ауд.: Д.Мадев, Е.Сапуанов, А.Бермаханов. –Алматы: Қазақстан, 1988. - 288 б.
13. МФЭС – Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік. /Құраст. Т.Ғабитов, А.Құлсариева және т.б. – Алматы: Раритет, 2004. -320 бет.
14. МС-Мифологический словарь /Под ред. Е.М.Мелетинского. -М.: Советская энциклопедия. 1990. С.548.